

ФІЛОСОФІЯ

УДК 2-154

© Василь Балух
(Чернівці)

МОНОТЕЇЗМ У СИСТЕМІ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

У статті узагальнено різноманітні погляди на місце монотеїстичних поглядів у системі релігійних і духовних вірувань, визначено монотеїстичні ідеї світових релігій, з'ясовано елементи монотеїзму у давніх близькосхідних і середземноморських віруваннях і виявлено зародки монотеїстичних уявлень у релігіях Індії та Китаю.

Ключові слова: монотеїзм, політеїзм, монізм, пантеїзм, генотеїзм, монолатрія, дуалізм.

Актуальність. Упродовж всієї людської історії і всіх сучасних суспільств існує систематичне відношення до того, що вважається священним. Проте релігійні і духовні вірування людей пройшли складний і тривалий процес трансформації. Серед них виділяють поклоніння природі і предкам, анімізм і тотемізм, політеїзм і фетишизм, пантеїзм і панентеїзм, дуалізм і деїзм, монотеїзм тощо. Ми зупинимося в даному дослідженні на особливостях монотеїстичної системи релігійних вірувань на противагу політеїзму, оскільки ці дві системи досить часто розглядаються у доволі простих поняттях, наприклад, лише як кількісна відмінність між одним і багатьма. Тим не менше в історії релігій є багато явищ і теорій, що можуть застерегти від такого спрощеного розуміння. Наприклад, не існує достатньо обґрунтованої причини для твердження, що монотеїзм, як система релігійних вірувань, виник пізніше від політеїзму. Відсутній і достовірний джерельний матеріал, який міг би служити доказом того, що дана система вірувань виникла раніше іншої. Хоча багато вчених проголошували монотеїзм завершенням еволюції релігійного життя людства, тобто підтверджували точку зору, що чим вища форма, тим пізніше вона розвивалася. Більше того, у монотеїзмі враховувалося не єдиність бога, а його унікальність. Єдиність божества не вважається логічним протиставленням множинності богів, але служить виявом божественної сили і могутності.

При виборі моно- чи політеїзму виникає ряд проблем, оскільки жодна із систем релігійних і духовних вірувань не в змозі дати задовільну відповідь на всі обґрунтовано виникаючі питання. Хиткість позицій політеїзму особливо помітна у проблемах, пов'язаних із початковою появою всього суцього, у той час як монотеїзм відчуває слабкість при спробі відповісти на питання про походження зла у Всесвіті, що знаходиться під владою єдиного Бога. Тому завжди існує й існуватиме протиставлення між множинністю форм божественного прояву й одноособністю влади, що приховується за фасадом цього різноманіття. В історії релігії можна знайти безліч випадків, коли докладалися зусилля, спрямовані на об'єднання ідеї єдності і множинності у межах теорії божественного.

Тож **метою** нашої розвідки є визначення місця і ролі монотеїстичних поглядів у системі релігійних вірувань, а **завданнями**: – проаналізувати різноманітні погляди на монотеїзм;

– визначити монотеїстичні елементи у давніх близькосхідних і середземноморських релігіях;

– виявити монотеїстичні уявлення у віруваннях індійців і китайців.

Виклад матеріалу. Монотеїзм – це релігієзнавче, філософське, богословське поняття, яке означає віру в одного єдиного Бога, що принципово виключає віру в будь-яких інших богів, і від атеїзму, повного заперечення віри у будь-якого бога або богів. Бог у монотеїзмі єдиний, в існування якого вірять або, у будь-якому випадку, який визнається таким. Його сутність і якості вважаються унікальними і абсолютно відмінними від усіх інших істот, які можуть вважатися підходящими в тій чи іншій мірі для порівняння, наприклад, це відноситься до богів інших релігій.

Проте релігійний термін «монотеїзм» не повністю відповідає філософському терміну «монізм», що розкриває систему поглядів, згідно якій в основі Всесвіту закладено єдине начало (наприклад розум, матерія) і його будова являє собою єдине ціле, засноване на цьому началі. Отже, у монізмі існує лише один вид реальності, тоді як у монотеїзмі – два основних і відмінних вида: Бог і Всесвіт.

У монотеїзмі Бог розглядається як Творець світу і людини, який не забуває про своє творіння, а продовжує підтримувати його своєю владою і мудрістю. Тому з цієї точки зору історія розглядається як прояв божественної волі. Всевишній не лише створив матеріальний світ й існуючий у ньому порядок, але й встановив моральні вимоги, яким людина повинна підкорятися. У межах цих моральних цінностей існує і суспільний устрій, де все в руках Божих. Бог святий – вищий і єдиний у бутті та значенні, що за природою своєю відрізняється від людини, його можна пізнати лише як «*mysterium tremendum*» («сповнене благоговіння таїнство»), оскільки до цього таїнства людина наближається, відчуваючи одночасно почуття огиди і потягу, любові і страху [8, с.127].

Крім того, Бог у монотеїзмі є персоніфікованим Богом. Тому єдиний монотеїстичний Бог суперечить концепції божественного у пантеїзмі, у межах якого також може визначитися один бог або божественна єдність. Проте у пантеїзмі бог знеособлений. Швидше за все це божественний флюїд, який пронизує весь світ, включаючи і саму людину, що дає індуїстам право сказати: «*tat tram asi*» («це є ти»), де «це» відноситься до єдиної вищої реальності або начала [9, с.343].

Системи вірувань, оцінок і проступків у монотеїстичних релігіях визначаються вченням про Бога як про єдину і персоніфіковану істоту. Тому, якщо брати її негативні характеристики, то монотеїстична переконаність стає позицією, що заперечує всі інші системи вірувань, які розглядаються як брехливі, хибні релігії. Це частково пояснює винятково нетерпиму і навіть агресивну позицію, яку зайняли монотеїстичні релігії у світовій історії. Сприйняття всіх інших релігій як «ідолопоклонство» нерідко служили виправданням для фанатичних і пагубних вчинків з боку прихильників релігії, що розглядалася як єдино вірна.

Символічна мова монотеїстичних систем вірувань не має власних відповідних термінів назви Бога, хоча це характерно і для інших релігій. Бог виступає як Творець, Засновник, Отець, Цар тощо. Його називають багатьма іншими описовими іменами, які є виразами, поширеними у багатьох інших релігіях для означення різних божественних істот. І ці імена не належать виключно до релігійної мови монотеїстичних вірувань. Ця загальна мова зрозуміла для всіх, бо монотеїстичне вчення про Бога суттєво відрізняється лише одним положенням у порівнянні з іншими релігіями: вірою в єдиного і неповторного Бога. Тоді, відповідно, Бог розглядається як Єдиний Творець, Засновник або Отець. А вчення про божественне Слово також присутнє у багатьох релігіях відповідно до дуже поширеної віри в те, що акт творіння стався завдяки слову або мові, проголошеній Богом.

Правда, існує цілий спектр поглядів на монотеїзм, які ми постараємося проаналізувати: від крайнього монотеїзму до необмеженого політеїзму. Для представників крайнього монотеїзму існує лише один Бог. Інші боги або взагалі не існують, або, переважно, представлені псевдобогами чи демонами, тобто істотами, які визнаються, але могутність і будь-які інші якості яких непорівняні з одним і єдиним Богом. Ця ідея лежить в основі юдаїзму, християнства й ісламу. Хоча у Старому Заповіті інші боги зображувалися як неправильні, згодом із розвитком філософських і богословських ідей юдаїзму і християнства виникло вчення про Бога одного і єдиного, а всі інші боги перестали просто вважатися існуючими.

Існують два типи крайнього монотеїзму: етичний і інтелектуальний. В етичному монотеїзмі людина обирає одного Бога, якого потребує, якому вона поклоняється і саме цей Бог стає для віруючого одним і єдиним. У представників інтелектуального монотеїзму один Бог є логічною відповіддю на поставлені питання щодо створення світу. Наприклад, у багатьох африканських релігіях один бог, який відтіснив назад численних богів, що брали

активну участь у долі світу і житті людини, є не більше, чим просто головним винуватцем руху Всесвіту. Він як інтелектуальна вісь, якої потребує система [8, с. 128].

У християнському богослів'ї під сильним впливом грецької філософії діють обидва типи монотеїзму, причому досить одночасно (спільно).

Повною протиположністю крайнього монотеїзму є граничний політеїзм. Яскравий приклад – релігії Античності, де кожний бог мав своє власне ім'я і свій власний вигляд. Ці риси не можна було змінити чи передати іншому богові, крім випадків, коли вони представляли фактично один одного і різнилися лише іменами. Хоча кількість богів була необмеженою, вони відрізнялися становищем і могутністю, виконуваними функціями і сферою впливу. Всі вони володіли однаковою божественною силою і входили в упорядкований пантеон, який рідко перевищував декілька сотень у межах однієї релігії. Хоча теоретично могло бути і мільйони богів, як це проходило в Індії.

Правда, існує ряд проміжних форм і поглядів на монотеїзм. Так, терпимий монотеїзм визнає існування безлічі богів, але стверджує, що всі вони, насправді, є одним і тим же богом, тому практично не важливо або не особливо важливо, під якими іменами і якою практикою богослужіння були викликані до життя дані боги чи богині. Це було характерним для давніх елліністичних релігій. Наприклад, цариця Ісіс в античній містичній релігії була названа іменем богині Ісіди. У творі Апулея «Золотий віслик» сама богиня говорить: «Моему імені, моїй божественності поклоняються в усьому світі, згинаючись у поклонах, виконуючи різноманітні звичаї і називаючи мене різноманітними іменами». Далі йшло перерахування цілого ряду священних імен, а завершувалося такими словами: «І лише єгиптяни, які досягли досконалості у всіх сферах давнього вчення, звикнувши з допомогою своїх відповідних церемоній поклонятися мені, кличуть мене справжнім моїм іменем, цариця Ісіс» [1, с.73].

Генотеїзм (*heis theos*) теж означає віру і поклоніння одному богу, хоча при цьому підтверджується існування інших богів. Термін було введено у ХІХ ст. Максом Мюллером (1823–1900), так само як і катенотеїзм (*kath hana theon* – один бог у даний момент), що буквально означав поклоніння різним богам, але тільки по одному в кожний даний момент часу. Правда, ці терміни сьогодні вийшли із вживання [8, с.129].

Сучасні дослідники замість терміну «генотеїзм» воліють вживати назву «монолатрія», що буквально означає поклоніння одному богові, незалежно від того, визнається чи ні існування інших божеств. Згідно цих поглядів, один бог займає центральне і домінуюче становище при умовах, які дають можливість звертатися до цього бога, так як би він був одним – єдиним богом. При цьому не заперечується принцип політеїзму, оскільки жодним чином не применшується реальність існування інших богів. Генотеїзм або монолатрія як релігійне вчення добре прижився в централізованих монархічних державах (наприклад, у Вавилоні й Єгипті).

Складні взаємовідносини між політеїзмом і монотеїзмом викликали до життя плюралістичні форми останнього. У них різні боги, які входять у пантеон, не втрачаючи своєї незалежності, одночасно розглядаються як прояв однієї і тієї ж божественної суті. Плюралістичні форми монотеїзму стали однією із спроб вирішити проблему співіснування божественної єдності і плюралістичної божественності (множинності форм). Ця проблема єдності і множинності божественного була характерною для багатьох народів і в різні часи. Наприклад, кочовий народ нуер з пілотської групи, який проживав у східних районах Судана, поклонявся божеству на ім'я Квот. Мовою нуер це слово означає «дух» (може перекладатися також як «бог»). Квот вважається духом, який перебував на небі, або духом неба. Як і всі духи, Квот невидимий і всюдисущий, але проявляє себе в різних формах. Кожне із цих проявів носить своє власне ім'я, проте, незважаючи на те, що до всіх цих проявів звертаються як до окремих божеств і розглядають їх такими, всі вони є нічим іншим, як проявом однієї божественної суті на ім'я Квот. І всі вони вважаються духами та носять назву квот. Жертва, яка пропонується будь-якому з цих проявів, наприклад духу повітря, тотому, в той же самий час не є жертвою, принесеною іншому квоту. Усі

жертвоприношення, якому б духові вони не пропонувалися, належать верховному Квоту або Богові. Тобто, у релігії нуер, поза всяким сумнівом, не існувало монотеїзму в чистому вигляді, як він розумівся в священних книгах світових релігій (Біблія, Коран), але її аж ніяк не можна назвати політеїстичною.

І такі приклади непоодинокі. Так, подібні вчення існують і в народі шиллук, який теж мешкає на території Африки. У них Макардіт є Богом, але не можна стверджувати, що Бог – це Макардіт, оскільки божественна істота Макардіт є частиною божества, яка наводить страх і сіє смерть, але управляє всім. Тобто це божество може посилати нещастя і смерть, оскільки в ньому вирішено протиріччя між творчими і руйнівними божественними силами. Схожі вірування і в племен, що населяють Патагонію, які вірять у вище божество, верховну істоту, що править усім, а також несе відповідальність за нещастя і смерть. Тому, коли хтось помирає, ці племена звинувачують свого бога у вбивстві [14, с.76].

Досить цікава форма плюралістичного монотеїзму розвинулася в індіанців сіу племені оглала, які мешкають у США. Вони поклоняються 16 богам, поділеним на 4 групи по 4 боги у кожній. Кожна група із чотирьох богів складає одного бога. А наявні чотири боги знову об'єднуються в одну божественну істоту Вакан Танку, Великого Духа Великої Таємниці [5, с.201].

Деякі релігії в своїй основі є дуалістичними: Всесвіт як такий, що складається з двох основних і протилежних начал, таких, як добро і зло або дух і матерія. Тому релігії означеного типу можна вважати ще одним варіантом монотеїзму, який називають релігійним дуалізмом. Так, у деяких гностичних системах (давні єретичні вчення, що базуються на езотеричних знаннях і дуалістичному протиставленні духа матерії) християнство зовсім близько підійшло до думки, що деміург, який створив світ і людину, розглядається як істота, що несе зло і протистоїть доброму богові. Найпоказовішим прикладом дуалістичної релігії є зороастризм, створений Зороастром у Персії (VII–VI ст. до н.е.), де Ормазд (добрий бог) і Ахріман (злий бог) протистоять один одному як непохитні вороги. Але дуалізм, тобто існування двох протилежних і, як правило, ворожих одне одному начал, не можна плутати з поняттями полярності, при якій обидва начала взаємопов'язані між собою таким чином, що одне начало не може існувати без іншого. У зороастризмі це поняття також існує. В одному з його варіантів під назвою зерванізм (від імені бога Зервана Аскарана – «Безкінченного часу») добро і зло виникають з одного і того ж джерела і в кінці вони знову з'єднуються [6, с.217].

Ще одним видом монотеїзму є примітивний монотеїзм. У багатьох первісних і архаїчних культурах зустрічаються так звані «вищі боги», боги віддалені, які зазвичай живуть на небі. І саме цей тип божественних істот дав початок теорії примітивного монотеїзму. На їхнє існування вперше звернув увагу шотландський дослідник Єндрю Ленг (1844–1912), а австрійський вчений Вільгельм Шмідт (1868–1954) на цій основі обґрунтував теорію, згідно якої найдавніша релігія в історії людства відносилася до монотеїстичного типу, і що політеїзм, як і чаклунство, стали значно пізнішим продуктом переродження в ході історичного розвитку колись абсолютно первісної релігії [8, с.130].

Ця теорія лише згодом була визнана невірною навіть учнями В.Шмідта. Хоча потрібно зауважити, що у первісних культурах будь-яке одне вище божество розглядалося як творець, основоположник світового порядку, а в деяких культурах це вище божество трактувалося також як правляче вище начало, згідно волі якого відбуваються всі події. Тим не менше, такий бог рідко вважався єдиним божеством, яке впливало на хід подій. Тому радикального монотеїзму не було віднайдено ні у первісних, ні в архаїчних релігійних системах, хоча вище божество і могло перетворюватися у бога в межах радикального монотеїзму при сприятливих обставинах, принаймні, якщо воно хоча б належало до активного типу вищих божеств, а не до інтелектуального типу, який служив переважно ідеєю, здатною відповісти на питання про первісне положення всіх речей. Таке перетворення, цілком можливо, мало місце у випадку з ісламським богом Аллахом. Проте більш поширеною, навіть для божества активного типу, є ситуація, коли вище божество

поступово зникає або розчиняється в сонмі інших, найчастіше менш значимих божеств, пов'язаних переважно із щоденними турботами людства.

Найбільш яскраво монотеїстичні ідеї проявилися у світових релігіях. Хоча є певні підстави говорити про старозавітну концепцію бога швидше у поняттях монолатрії, ніж монотеїзму, оскільки тут існування інших богів рідко заперечується явно, а іноді і просто визнається. Проте першочергове значення, що надавалося проголошенню Ягве єдиним богом, існування якого визнається ізраїльтянами, дозволяє з упевненістю говорити про монотеїзм в юдаїзмі. Ось як про це говориться у Старому Заповіті: «Слухай, Ізраїль: Господь Бог наш, Господь один є» [Повторення Закону, 6:4].

Відомий голландський дослідник Старого Заповіту Теодор К. Фріцен писав: «Дивовижно, як усе життя людей розглядається як таке, що знаходиться в руках Ягве, одного лише Ягве. Навіть якщо неможливо говорити про строге слідування монотеїстичному способу мислення, все-одно стає абсолютно ясным той факт, що віра в Ягве є основою життя для ізраїльтян» [8, с.130]. Отже, монотеїстичні погляди у релігії – це свідомий вибір особистості або групи осіб, яка або які присвячують себе одному богові, відкидаючи всіх інших, і вкладають усю свою віру в обраного бога. Сам Ісус Навін проголошує: «А я і дім мій будемо служити Господу» [Книга Ісуса Навіна, 24:15]. Тому в Ізраїлі моральний аспект мав таке ж значення, як і винятковість та неповторність єдиного Бога ізраїльтян, який був ревним Богом, що забороняв своїм послідовникам поклонятися іншим богам. Цією якістю він суттєво відрізнявся від інших богів у давніх близькосхідних релігіях, які, як правило, не висували таких суворих вимог до своїх шанувальників.

Починаючи із VI ст. до н.е. і до перших століть християнства, юдейський монотеїзм під впливом грецької філософії розвивався в тому ж напрямку, що і християнство, утверджуючи існування єдиного Бога.

Серед монотеїстичних релігій християнство займає дещо відокремлене місце, завдяки існуванню в ньому вчення про Святу Трійцю, що суперечить вченню про єдність Бога в юдаїзмі й ісламі. Біблія, в т.ч. й Новий Заповіт, не містить жодних згадок про троїстість, так само як і роздумів щодо триєдиного божества. Лише в літургічних текстах, які містять згадки про Трійцю, з'являється Бог Отець, Бог Син і Бог Святий Дух. Це досить часто породжувало у християнстві антитринітарні традиції (наприклад, вчення італійського богослова Фауста Социна у XVI ст.). Тим не менше, християнство у трьох своїх формах (католицизм, православ'я, протестантизм) визнає існування одного Бога у трьох іпостасях: Бог Отець, Бог Син і Бог Святий Дух. Згідно християнських догматів, це не свідчить про визнання трьох богів, а стверджує, що ці три іпостасі є одним Богом. Ще Тертуліан (160–220) обгрунтовував догматичне формулювання: три іпостасі і одна сутність. Ця концепція сприймалася неоднозначно і викликала цілий ряд не лише богословських диспутів, але й еретичних учень у III – IV ст. Та й сам Тертуліан ввів поняття розподілення (*distribution, dispositio*): «Отець є вся субстанція, Син же – похідний і частина» [Апологетик, 21]. Богослов намагався підкреслити, що троїчність Бога початково існувала потенційно, а реальною була виявлена при створенні світу через Сина – Слово і Св. Духа [Проти Праксея, 26]. У результаті його вчення про Логос набуло рис субординаціонізму (введення ієрархічних відносин між особами Св. Трійці), чим грішили майже всі апологети [4, с. 27]. І лише у творах св. Отців Церкви тріадологія отримала чітко сформований вигляд [див.: 4, с.227-244].

Отже, християнство обмежило себе поклонінням трьом іпостасям, тоді як у примітивних релігіях не було жодних причин обмежувати число можливих форм однієї божественної сутності. Проте, як і всі релігії, що мають широке розповсюдження, християнство виступає у різноманітних формах: існує християнський політеїзм, деїзм і навіть християнський атеїзм. Прикладом останнього може служити поширення у середині XX ст. теорії «смерті Бога» [див.: 12, с.987-988].

Але жодна з існуючих релігій не трактувала монотеїзм більш послідовно і буквально, ніж іслам. Згідно мусульманського вчення, християнський догмат про св. Трійцю являє собою різновид тритеїзму – віри у трьох богів. А в ісламі перший із т. зв. П'яти Стовбів

мусульманської віри незаперечно стверджує: «немає Бога, крім Аллаха» і, у відповідності з цим твердженням, не існує тяжчого гріха, ніж ширк («надання Аллаху співтоваришів»), приєднання до Аллаха інших божеств. Тобто, іслам не визнає жодних політеїстичних поглядів. Коран проголошує: «Скажи: Він – Аллах – єдиний; не народив і не був народжений, і не був йому рівним жоден» [112]. Існує і цілий ряд інших проголошень віри в Аллаха як єдиного бога у більш зрозумілих для сприйняття формах. Наприклад, у творі «Тисяча й одна ніч» сказано: «Немає бога, крім Аллаха, у нього немає супутників, йому належить могутність і йому потрібно поклонитися, він дає життя і смерть і він владний над усіма речами» [18, с.475].

І лише в одному випадку безкомпромісний ісламський монотеїзм виявляє щось на зразок нерішучості. Це стосується вчення про те, що Коран також є нествореним і рівним по тривалості існування самому Аллаху.

Монотеїстичні елементи проявлялися також у давніх близькосхідних і середземноморських релігіях. Особливо це стосується релігії Єгипту, де помітні зародки плюралістичних форм монотеїзму, помисли про природу триєдності і, навіть, елементи свого роду монотеїзму. Так, під час Нового царства (XVI – XI ст. до н. е.) і згодом виникли богословські теорії з багатьма богами і одним богом, подібні до плюралістичного монотеїзму, а також концепція про триєдність. В одному з гімнів Нового царства, присвяченому Амону, говорилося: «Всього три бога: Амон, Ра, і Пта... він, який ховається для них [людства. – В.Б.] під іменем Амон, видимою формою Ра володіє, тілом він Пта». Під іменем Амон це божество являє собою «невидиме божество» (*deus absconditus*). У Ра, богові Сонця, божество набуває видимої форми, а як Пта, одного із богів землі, є невід'ємною частиною цього світу [8, с.131].

Проведена релігійна реформа при фараоні Ехнатоні (Аменхотепі IV) у XIV ст. до н.е. сильно схилилася у бік монотеїзму. Спочатку реформатор виділив лише одного Атона, одне із втілень Сонця, з тим, щоб заснувати для нього особливий ритуал поклоніння. Проте поступово такого роду генотеїзм розвинувся у напрямку нетерпимого монотеїзму і навіть перейняв радикалізм, пов'язаний з цим релігійним вченням. Ця нетипова для єгипетської релігії нетерпимість і стала, швидше за все, основною причиною швидкого зникнення цього вчення.

Хоча класичні релігії Греції і Риму в своїй основі були переважно політеїстичними, у більш пізній період виникли тенденції, частково породжені філософією, а ще пізніше появою юдаїзму і християнства, до розвитку терпимого монотеїзму. Гімн Зевсу, складений філософом-стоїком Клеанфом (330–230 рр. до н.е.), є найбільш відомим документом, що засвідчував цей процес. У ньому воздається хвала Зевсові як основі божественності у всіх богах, творцю і правителю космосу, всесильному дарувальнику всіх дарів і батьку людства [13, с.372].

Терпимий монотеїзм у тій чи іншій мірі проявлявся також у містичних релігійних віруваннях греко-римського світу і в релігійних філософів пізньої Античності (неоплатоніків, неопіфагорців тощо).

Оскільки релігії Індії і Китаю вражають нас дивовижним різноманіттям форм, то і тут проявляються монотеїстичні елементи. Так, терпимий монотеїзм характерний для індуїзму, про що свідчать роздуми, присвячені природі Брахмана, внутрішнього «Я» світу, і атмана, внутрішнього «Я» кожної людини. Як сказано в Упанішадах: «Істинно, спочатку існував цей Брахман, який пізнав лише себе і сказав: «Я є Брахман». Проте, хоча у багатьох випадках один бог, такий, як, наприклад, Шива або Вішну, отримував практично всю увагу з боку віруючих, це посилене поклоніння ніколи не приводило до забуття інших богів як таких. Не є виключенням і джайнізм. І лише в релігійних віруваннях сикхів, які знаходилися під сильним впливом ісламу, можна знайти елементи свого роду нетерпимого монотеїзму [9, с.113-117].

Буддизм вчить, що не існує богів для земного світу у повному розумінні цього слова. Боги є вищими істотами і належать космосу. Вони точно также потребують спасіння, як і людина.

Давньокитайську небесну релігію (Шан-Ді-Тьєнь) можна порівняти з релігіями, які проголошували вище божество творцем і правителем світу. Проте із цього вчення монотеїзм не розвинувся. Точно так і даосизм не привів до розвитку монотеїзму [8, с.132].

Висновки. Отже, віра в єдиного Бога була характерною для багатьох релігійних систем, але монотеїзм, як такий, найбільш яскраво проявився у світових релігіях. Проте серед монотеїстичних поглядів можна виділити цілий спектр теорій і поглядів: етичний, інтелектуальний, радикальний, терпимий, примітивний і класичний.

Література

1. Апулей. Апология. Метаморфозы. Флориды / Апулей / Отв. ред. М.Е. Грабарь-Пассек. – М.: АН СССР, 1960. – 237 с.
2. Біблія. Книги Священного писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / Пер. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. – К.: Видання Патріархату УПЦ КП, 2014. – 1403 с.
3. Коран. Переклад смислів українською мовою / Пер. з араб. Михайло Якубович, ред. Людмила Таран. – Київ: Основи, 2015. – 448 с.
4. Балух В.О. Культурно-просвітницькі та ідейно-ціннісні виміри осмислення християнського вчення: монографія. – Чернівці: ЧНН, 2014. – 464 с.
5. Березкин Ю. Е. Инки: исторический опыт империи / Ю.Е. Березкин. – Л.: Наука, 1991. – 393 с.
6. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи / М. Бойс. – СПб: Азбука – классика, 2003. – 352 с.
7. Виллер Э. Учение о едином в античности и средневековье / Э. Виллер. – СПб.: Алетейя, 2002. – 668 с.
8. Всемирная энциклопедия / Религия. Гл. ред. М. В. Адамчик; Гл. научн. ред. В. В. Адамчик и др. – Мн.: Современный литератор, 2003. – 832 с.
9. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм / Под общ. ред. М.Ф. Альбедиль и А.М. Дубянского. – М.: Республика, 1996. – 576 с.
10. Ислам классический: энциклопедия. – М.: Республика, 1996. – 576 с.
11. Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – 311 с.
12. Можейко М.А. Смерть бога / М.А. Можейко // История философии. Энциклопедия. – Минск, 2002. – 1376 с.
13. Новая философская энциклопедия: В 4-х т. / Институт философии РАН: Нац. общ.-научн. фонд. Предс. научно - ред. совета В.С. Степин. – 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010. – Т.2. – 634 с.
14. П'Битек О. Африканские традиционные религии / О. П'Битек. – М.: Книжный дом, 2007. – 960 с.
15. Религии мира: история, культура, вероучения / Под ред. А.О. Чубарьяна, Г.М. Бонгард-Левина. – М.: Олма медиа групп, 2006. – 398 с.
16. Религия. Энциклопедия / А.А. Грицанов, Г.В. Синоло. – М.: Книжный дом, 2007. – 960 с.
17. Тертулиан. Избранные сочинения / Квинт Септимий Флорент Тертулиан / Сост. и общ. ред. А.А. Столярова. – М.: Прогресс – Культура, 1994. – 448 с.
18. Тысяча и одна ночь. Избранные сказки. – М.: Худ. л-ра, 1983. – 1007 с.
19. Шиффман Лоуренс. От текста к традиции: История иудаизма в эпоху Второго Храма и период Мишны и Талмуда / Лоуренс Шиффман / Пер. с англ. А.М. Сиверцева. – М.; Иерусалим: Мосты культуры. Гешарим, 2000. – 276 с.
20. Zagzebski L. T. Monotheism // Linda Trinkaus Zagzebski // Pilosophy of religion: an historical introduction. – Wiley – Blackwell, 2007. – 254 s.

Vasyl Balukh

Monotheism in the system of religious beliefs

In the article it was summarized the different thoughts about the place of monotheistic views in the system of religious and spiritual beliefs, defined monotheistic ideas of world religions, found elements of monotheism in the ancient Near East and Mediterranean beliefs and revealed embryos of monotheistic ideas in religions of India and China.

Keywords: monotheism, polytheism, monism, pantheism, henotheism, monolatriya, dualism.

Надійшла до редакції 12.10.2015 р.